

KAPRONCZAY KATALIN*

Illusztrátor orvosok Magyarországon a 19. században

„Az emberi értelem azon sajátossággal bír, miszerint rövidebb idő alatt fogja föl a leírandó idomot, ha azt rajzban is látja, mintha azt csupán szavak festik le, s ez az oka, hogy a XV. század közepe óta rajzokkal istápolják magyarázataikat a boncolók...” Az idézett gondolatot ARÁNYI LAJOS vetette papírra az 1860-as években, abban a fejtegetésében, amelyben a bonctani rajzok hasznosságáról elmélkedik, és amely írásra a következőkben még vissza fogunk térni.

Tény, hogy az orvoslás leggazdagabban illusztrált könyvei a bonctani (anatómiai) művek. Az egészséges emberi test felépítésének és működésének megismeréséhez, a kóros elváltozások megértéséhez egyaránt a boncolás során észlelt rajzban való rögzítése is közelebb vitt. Nagy fontosságú volt, hogy az anatómus olyan rajzoló, fa-, illetve rézmetszőt találjon, aki elfogadta és a művészet eszközeivel segítette az orvosi szempontok elsődlegességét, érvényesülését. A művész illusztrátorok – kevés kivétellel (LEONARDO DA VINCI, vagy MICHELANGELO) – nyilvánvalóan másképp közelítettek a témához, a legélesebb szemű megfigyelésre alapozott rajz is többnyire nélkülözte az orvos tudását. Nem minden anatómusnak volt olyan szerencséje, mint pl. VESALIUSnak, a TIZIANO-tanítvány JAN CALCARRAL. Talán épp ez az oka, hogy már a 18. századból is számos olyan külföldön kiadott munkát ismerünk, amelynek illusztrációit maga az orvos-szerző készítette. (PIETER CAMPER, ANTONIO SCARPA, a CALDANI-fivérek, stb.)

A hazai könyv- és szaksajtó kiadás területén a 19. század sok újdonságot hozott. Elvonatkoztatva a kiadványok tartalmától – vagyis az orvosi tudomány új eredményeinek közvetítésétől – a nyomdatechnika fejlődése is befolyásolta a könyvkiadást, mivel nem csak a nagyobb példányszámú közreadást segítette, de az illusztrált művek előállítása terén is másfajta lehetőségeket teremtett. Az új technika, vagyis a *litográfia* (könyomat), népszerűségét a tetszetős, jó minőségű művészi reprodukciók, rajzok sokszorosításának köszönhette elsősorban. A fényképezés elterjedéséig azonban mindazon kiadványoknál, amelyeknél fontos volt a szemléletes ábrázolás, ezt a sokszorosítási módot alkalmazták. Ezek közé tartoztak az orvosi könyvek is. (A külsőségekben megnyilvánuló változás azért is szembevetendő, mert a 18. századi, hazai nyomdából kikerült orvosi könyvek kevés illusztrációt tartalmaztak.) A 19. századi orvosi kiadványok között szép számban találunk orvosok által illusztráltakat. A jelenség nem egyszerűsíthető le olyatén módon, hogy a véletlenek folytán ebben az időben sok rajztehetséggel megáldott orvos élt Magyarországon. Tudatosan épített, alakított folyamatról van szó, a szakmai szempontok érvényesülése érdekében.

A század első harmadában kiváló rajzaival is feltűnt PÓLYA JÓZSEF (1802-1873). 1831 novemberében, nem sokkal az első magyarországi kolerajárvány megjelenése után nyomtatták ki Pesten PÓLYA koleráról szóló könyvét (*Summa observationum quas de cholera orientali...*), amelyben a

* Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. – YKA@mail.datanet.hu

július 24 és szeptember 20 között általa észlelt esetekről számolt be. Függelékként saját rajzait mellékelte: egy kolerában elhunyt férfi és nő ábrázolását, valamint a kolerásoknál, a megváltozott kóros vérkeringés következtében kialakuló cyanotikus jelenséget rögzítő képet. Jól látható a szemek, az orr és az ajkak körül, valamint az ujjakon és a kézfejen az elszíneződés. Ebben az időben indult útjára az első magyar orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár*, amelyben számos, PÓLYA által készített illusztráció található. Ezek közül való az ún. vízrákos esetet bemutató néhány kép. PÓLYA kiváló rajz tehetségét azonban nem csak kóresetek bemutatásánál kamatoztatta, de néhány művészi értékű portrét is készített az *Orvosi Tár* számára: a francia katonaoorvos-sebész FELIX HIPPOLYTE LARREY, ECKSTEIN FRIGYES, valamint CHRISTIAN WILHELM HUFELAND arcképét. PÓLYA orvos-portréi a korszak legszebben illusztrált kiadványai sorába emelték az *Orvosi Tárat*, a reformkor ismert művészei által készített litográfiákkal megjelenő irodalmi divatlapok esztétikai szintjére.

Időrendben ARÁNYI LAJOS szakillusztrációval kapcsolatos tevékenységének ismertetése következik, amelynek csak egy része az általa készített számtalan rajz. Mindenek előtt az ezzel összefüggő, mindezt megalapozó elméleti munkásságára kell kitérnünk. Az orvos saját maga által készített rajzainak fontosságával és az ábrákkal kapcsolatos szakmai kíváncsisággal többször is foglalkozott. Saját visszaemlékezései szerint első alkalommal 1843-ban foglalta össze ez irányú gondolatait és előadás formában ismertette a bécsi orvos-egyesületben. 1860-ban ez volt akadémiai székhelyének témája, majd 1865-ben cikksorozatot adott közre e kérdésről a *Gyógyászatban*, amelyet önálló kiadvánnyként is megjelentetett. Részletesen elemezte, hogy miért hasznos, sőt nélkülözhetetlen a medikus és az orvos számára a saját maga által készített rajz. Rámutatott, hogy az anatómia megtanulásához mennyire fontos a boncolás során látottak azonnali lerajzolása – bármilyen sematikus, úgymond akár ügyetlen módon. „... a rajz örökre megmarad, igaz ugyan, hogy a boncseredményt írott szóval is lehet letükroztetni, de mindennapi tapasztalataink tanúsítják, mily ferde ábrákat szülhetnek a konkrét tárgyaknak csupán olvasásai, mily hihetetlenül badar képeket költenek a különféle agyakban a csupán írott malasztoknak subjectív fölfogásai...” majd így folytatja: „Mit a rajzon egy tekintettel átnézek, s mit néhány perc alatt a rajz megnézésével átismétlek, arra az olvasás több óranegyedet igényel...” Hivatkozik a bécsi példára, amely szerint ANTON ELFINGER orvosi és természettudományi rajzműhelyt alapított, és így nyilatkozik: „... ilyesféle intézet valamely ügyes és erélyes orvos-tudor vezetése alatt ránk is elérne...” Az ötlet megvalósítójának javasolja az egyetemet, az Akadémiát, a Természettudományi Társulatot, vagy a Magyar Orvosok és Természetvizsgálókat. A szervezeten működő rajzoktatástól szellemi és anyagi hasznot is remél, mivel „... tudományosan művelt egyén ... nemcsak ... gépileg készítené el az ábrát, de még ócsóbban is dolgoznék, mert ki inspirációval művészkedik, nem követel annyit...” A tanulmány jelentős része tanácsokat ad a bonctani ábrák készítésének módszeréhez. A boncolás menetének megfelelően készüljenek a rajzok, a feltárás „természetes” sorrendjében; gyakorlati útmutatásokkal szolgál a méretarányokra, a perspektíva figyelembe vételére, számos utalással a rajzok későbbi „kőrajz” formában való megörökítésére, illetve a bonyolultabb technikát és hosszabb időt igénylő preparátum készítésére. Általános szabályként mondja ki, hogy „a boncábrák számos boncolat eredményeiből u.n. medius calculus útján kiderített eszményi képek legyenek egy férfiú és egy női szervezet számára, s néha még egy újszülötté is... Ugyanazon munkának valamennyi ábrái ugyanazon egy szervületnek legyenek részletei...” Egy szemléletes hasonlattal mutat rá, hogy mennyire helytelen, félrevezető anatómiai elképzelést szül az ábra, ha a tüdő egy Herkulesé, a máj vagy a karok egy Ganymedésé, a belek, vagy a nyakizmok egy Hekuba tulajdonában lehetnek. A mellűr zsigereit bemutató könyvéhez két nagyméretű táblát mellékel illusztrációként. ARÁNYI munkásságával kapcsolatosan érdekes jelenség, hogy a nyomtatásban kiadott egyéb kőbonctani művei semmiféle illusztrációt nem tartalmaznak. 1867-ben adta ki a *Vajdahunyad* váráról készült rövid írását, amely amatőr archeológusi munkájának és kivételes rajzkészségének eredményeként látott napvilágot. ARÁNYI több részletben összesen 64 napot töltött a helyszínen, mért, rajzolt és tervezte a vár restaurálásának munkálatait, amelyek elodázhatatlan fontosságára két évvel korábban ő hívta fel a figyelmet a *Magyar*

Orvosok és Természetvizsgálók pozsonyi Vándorgyűlésén. Bár – mint említettük – nyomtatásban nem jelent meg több szakmai rajza, azonban szellemi hagyatékának felbecsülhetetlen része az a több száz rajz, amelyet mai napig a patológiai intézetben őriznek a mintegy 3500 saját maga készített preparátumával egyetemben. 38 színes ábrát készített egy elsősegély-nyújtási tanfolyam szemléltető anyagaként (anatómiai, az elsősegélynyújtás és mentés tárgykörbe tartozókat) amely rajzokat a SOM őrzi gyűjteményében. Meggyőződéssel mondhatjuk, hogy ARÁNYI szellemisége és nem utolsó sorban gyakorlati példája hatására jól rajzoló tanítványainak tevékenysége „látványukban” is átalakította az orvosi szakkönyveket.

ARÁNYI idézett könyvében tehetséges tanítványaként említi HEITZMANN KÁROLYT (1836-1896), aki tanulmányait ugyan a bécsi egyetemen fejezte be 1859-ben, majd ott praktizált, de orvosi illusztrációi Magyarországon megjelent szakkönyvekben is megtalálhatók. Tagadhatatlan, hogy ARÁNYI példája és oktatása nem maradt hatástalan, HEITZMANN rajztehetsége és illusztrátori „karrierje” azonban Bécsben bontakozott ki. 1862-ben került FERDINAND HEBRA bőrgyógyászati klinikájára asszisztensnek. A gyógyító munka mellett egy nem mindennapi vállalkozás megvalósításába vonták be. Vannak olyan adatok is, hogy HEBRA figyelmét éppen a fiatal HEITZMANN rajztehetségére irányította valaki, és ezért hívta meg a kezdő orvost klinikájára. Itt 1856 óta egy nagy feladatot próbáltak megvalósítani HEBRA és ANTON ELFINGER vezetésével, ugyanis az *Allgemeines Krankenhaus*ban előforduló bőrgyógyászati esetek ikonográfiai rögzítésén és album formában való kiadásán dolgoztak. (Két óriási kötetben adták ki a 10 füzet terjedelmű művet Bécsben, 1856-1876 között.) HEITZMANN 1874-ben távozott Bécsből és vált ki a kór-rajzokat készítő munkaközösségből. Két legjelentősebb saját könyvének illusztrációit természetesen ő maga készítette el: a *Descriptive und topographische Anatomie des Menschen*. (Wien, Braumüller, 1870.) c. kötet 600 illusztrációt tartalmaz, a *Compendium der chirurgischen Pathologie und Therapie* (Wien, Braumüller, 1881.) 102 fametszetet. Ezek szerint a régi technika elkészítésében is járatos volt. HEITZMANN más szerző könyvéhez is készített illusztrációt, így STELLWAG KÁROLY: A gyakorlati szemészet kézikönyve (Pest, MOKTÁR, 1868.) c. munkájának színes tábláit., a színes táblák oly eredeti képek után készítettek melyek kivétel nélkül természet után lettek festve” – olvassuk a bevezetőben. LENHOSSÉK JÓZSEF: A férfi medence visszeres torlata (Pest, Eggenberger, 1870.) c. írása illusztrációinak az elkészítésében többen vettek részt – ami egyébként ebben az időben megszokottá vált –, a rajzokat BARABÁS MIKLÓS készítette, a „köre rajzolás”, vagyis a litográfia HEITZMANN keze nyomán valósult meg. (Ilyen közös munka volt BALASSA JÁNOS plasztikai sebészeti munkáinak illusztrálása is, ekkor is a kór-rajzokat készítette HEITZMANN.)

THANHOFFER LAJOS (1843-1909) kutatói, szakírói és oktatói tevékenységének során egyaránt kamatoztatta rajzkészségét. ARÁNYI idézett munkájában róla is szól, mint olyan tanítványáról, aki a tanári „példázgatásokat elérte”. Majd így folytatja: „Thanhoffer Lajosnak helyes rajzai (és festményei) ötféle orvos- és természetrajzi tanteremben illusztrálják az illető tanárok magyarázatait, és buzdítják a lelkes fiatalságot a méltó utánzásra. Thanhoffer L. rajziskolát is nyitott potom árért felelőnek számára, de a törekvők száma roppant morzsa, aminek oka némileg tanítási s tanulási viszonyainkban rejlik, mióta t. i. az évi próbatétek a tandíj által redimáltatnak, azóta a szegény sorsú fiatal alig képes a jövedelméhez képest óriásnyi tanpénzt letenni, s így rajzolási díjul egy árva forintocskát sem képes havonként félre tenni...” THANHOFFER szövettani, kórszövettani kutatásai során, valamint a szövettani gyakorlatok vezetőjeként a mikroszkópos technika mindennapos használatát nem csupán kiválóan ismerte, de tovább is fejlesztette. 1880-ban jelent meg A mikroszkóp és alkalmazása c. kétkötetes munkája orvosok és egyetemi hallgatók számára. A téma feldolgozása hézagpótló a hazai szakirodalomban, mivel a mikroszkópia elméletét, eszközeit, gyakorlatát egyaránt bemutatja. A bevezetőben írja: „Munkámban a rajzok nagy részét fára magam készítettem s azok metszését Stuttgartban ENKE kiadóm eszközlette, egynehány újabb rajzot hozzá azonban MORELLI tanár metszette” (MORELLI GUSZTÁV a kor híres fametszője, az azonos nevű, híres orvos apja). A szövettani metszeteken észleltek rögzítéséhez újabb rajztechnika kidolgozására volt szükség. Egy teljes

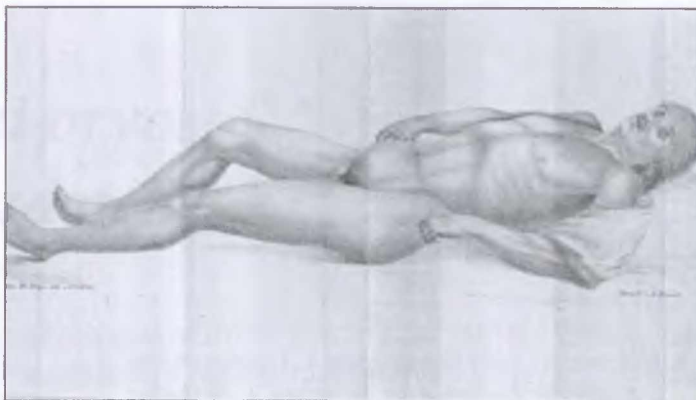
fejezetet szán a témának könyvében THANHOFFER *A rajzolásról és a rajzoló eszközökről* címmel. A rajz fontosságát nem csak a látottak alaposabb megértése és a jó megjegyezhetőség szempontjából hangsúlyozza, de azért is, mert a szövettani készítmények, metszetek hamar tönkremennek. Majd ezt írja: „Mind az, a ki természettudományokkal és orvostudománnyal foglalkozik, legalább úgy amennyire legyen képes a művészetet gyakorolni. A mikroszkópos látás különösségénél fogva a képesség még inkább szükséges, mert míg ott, a hol a fegyverzetlen szem lát, egy az irón és az ecset vezetésében jártas művész a tárgyat felfogja s azt visszaadni is képes: addig a mikroszkóp kezelésénél csak maga a helyes látás is művészet, amelyet magát előbb tanulni kell, mielőtt sikerült rajzról csak gondolkodnánk is. ...a bűvár, a ki tárgyát érti, ha nem is nagy mestere a rajzművészetnek, türhető s használható képet hozhat létre, ezt nem teheti még képesebb művész sem...” Ezután a rajz készítéséhez ad pontos gyakorlati tanácsokat. Néhány rajzolást segítő eszközzel is megismertet, ezekről azonban a következő véleményét mondja: „Vannak ... különös eszközök is, a melyek segítségével a tárgyak képét le lehet rajzolni. Ne higgyük azonban, hogy ezek mellett a rajzot nélkülözhetjük. Ez eszközök ... legfőlebb arra szolgálhatnak, s ekkor is csak különös begyakorlás mellett, hogy a tárgyak pontos rajzszéleit (contourjait) kapjuk meg ... sok fáradságot megkímél vele az ember.” Sorolhatnánk a kisebb nagyobb terjedelmű munkáit, amelyeket javarészt saját illusztrációival jelentetett meg. Állatkórtani tanulmányának (*A tenyészbénaságról...* Pest, Athenaeum, 1882.) kórszövettani ábráin saját tapasztalatait örököltette meg. A század utolsó évtizedében THANHOFFER is bekapcsolódott a Természettudományi Társulat tudományos népszerűsítő programjába, az elhangzott előadások nyomtatásban is napvilágot láttak. Az *Előadások az anatómia köréből* rendkívüli alapossággal kidolgozott ábrái az általános műveltségű laikusok számára is sok információt, sőt esztétikai élményt is nyújtottak. Hasonló népszerűsítő céllal került kiadásra az *Anatómia és divat* (Budapest, Természettudományi Társulat, 1901) című, amelynek 114 ábrája az öltözködés divatos, ám korántsem egészséges darabjait mutatta be. THANHOFFER is készített rajzokat más szerzők könyveihez: BÖKE GYULA: *A fülgyógyászat tankönyve* (Buda, Kir. Egyetemi Ny., 1868.), MARGÓ TIVADAR: *Darwin és az állatvilág* (Pest, Aigner, 1869.) műveinek illusztrálása még a korai, de mindenképpen a rendkívüli alaposságot és rajztudást tükröző munkák közé tartozik. THANHOFFER művészi ambícióit azokban a portrékban elégítette ki, amelyeken egyetemi tanártársait örököltette meg. Ezek sajnos a háború alatt megsemmisültek, a MARGÓ TIVADARRól készített azonban ma is látható az MTA Képes Termében.

A többször említett MARGÓ TIVADAR (1816-1896) a szövettan területén elsősorban az izomrostokra vonatkozó kutatásaival tűnt ki, a mikroszkópos technikát magas szinten művelte. Ebben a témakörben megjelent írásaihoz saját maga is készített illusztrációkat.

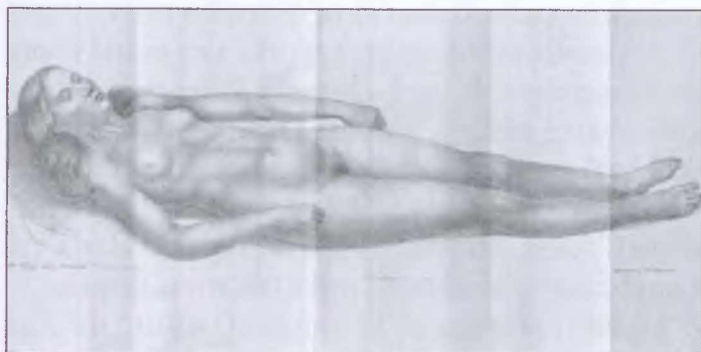
A szakillusztrációkat készítő orvosok névsorát még hosszan folytathatnánk, hiszen ID. CSAPODY ISTVÁN (1865-1912) szemészeti műveihez, APÁTHY ISTVÁN (1863-1922) az ideg-szövettani munkáihoz szintén saját maga rajzolta az ábrákat.

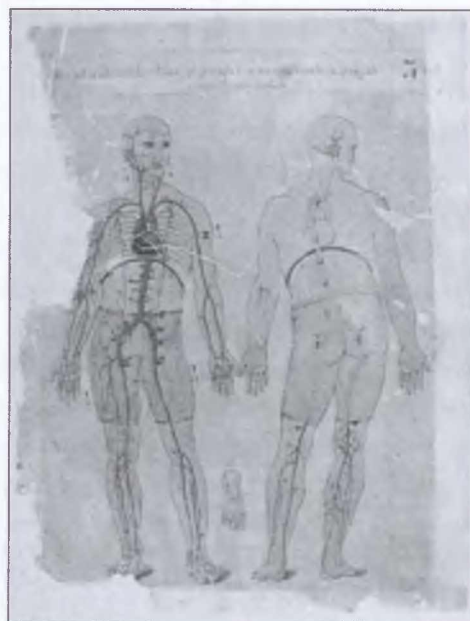
1. Pólya József rajza Chr. W. Hufelandról

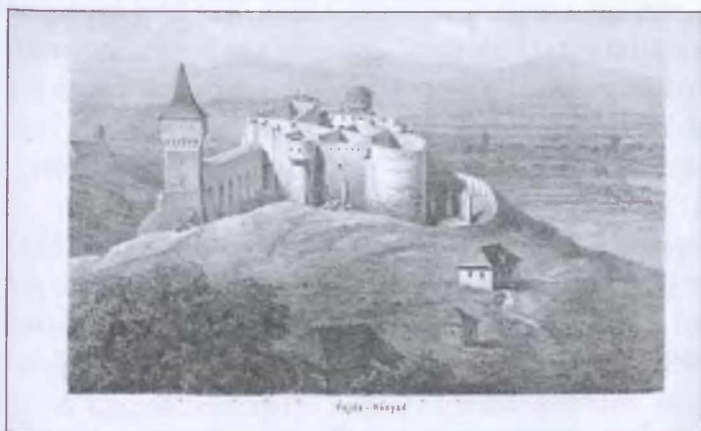
2. Pólya József Kolerás férfi

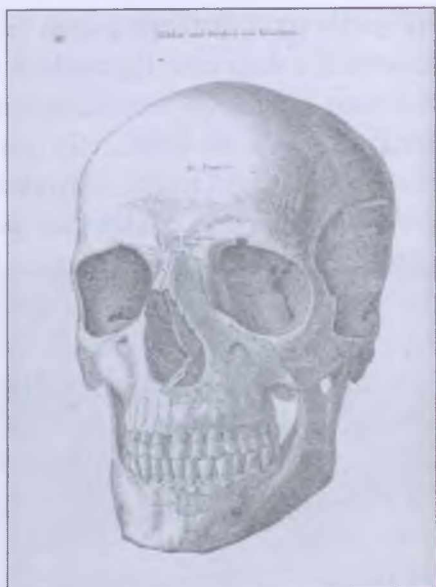
3. Pólya József: Kolerás nő

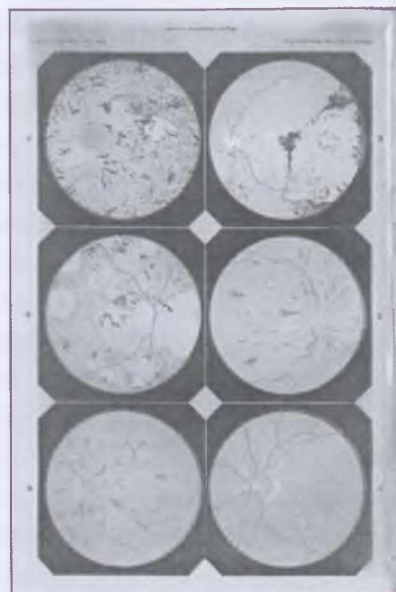
4. Arányi József rajza anatómiai munkájához

5. Arányi Lajos: Vajdahunyad vára

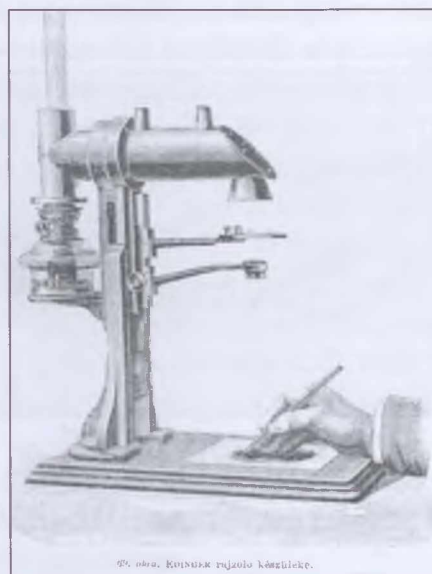
6. Heitzmann Károly illusztrációja a „Descriptive und topographische Anatomie des Menschen” c. könyvéhez (1870)

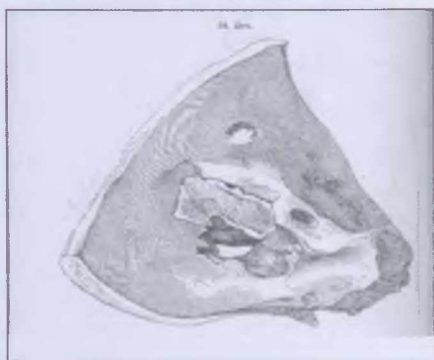
7. Heitzmann Károly illusztrációja Stellwag Károly „A gyakorlati szemészet kézikönyve” c. munkájához (1868)

8. Heitzmann Károly könyve Barabás Miklós rajza nyomán Lenhossék József: „a férfi medence visszeres torlata” c. munkájához (1870)

9. Thanhoffer Lajos illusztrációja „A mikroszkóp és alkalmazása” c. munkájához (1880)

10. Thanhoffer Lajos illusztrációja Böke Gyula: „A fülgyógyászat tankönyve” c. művéhez (1868)

11. Margó Tivadar rajza az izomrostokról szóló egyik írásából